

گروه کمال فطرت ۱

راهکارهای تربیت دینی در خانواده با رویکرد مکتب عاشورای حسینی

رباب مطیری، زینب جلالی، فاطمه ممتاز^۱

چکیده

اعتقاد و باور مسلمانان بر این است که متعال از آفرینش هر موجودی هدف و غایت خاصی دارد و آن تکامل و رسیدن به قرب الهی است. بنابراین باید مسیری برای انسان فراهم شود تا با بکارگیری روش‌های موجود در آن به هدف خود برسد و آن مسیر همان تربیت صحیح مطابق با دستورات الهی که خداوند با فرستادن بهترین مربی‌ها راه را برای انسان روشن کرده است. پیامبران و ائمه (علیهم‌السلام) مربی و الگوهایی از جانب خداوند هستند که وظیفه‌ی خود را هدایت انسان می‌دانند. به همین دلیل یکی از کاملترین سیره‌های تربیتی در زندگی آنها، توجه به مکتب عاشورای حسینی است. بنابراین انسان می‌تواند برای خودسازی و دوری از باطل لازم است رفته‌رفته آثار تربیتی قیام عاشورا از جمله شجاعت، عدالت، صبر، اخلاص، اجرای فریضه الهی امر به معروف و نهی از منکر و غیره را در خود ایجاد نماید تا از تأثیرات فرهنگ غربی به دور باشد.

کلید واژه‌ها: امام حسین (علیه السلام)، تربیت دینی، مکتب عاشورا.

^۱. استاد راهنما، دبیرگروه، عضو گروه، کارشناسی سطح (۲)، استان خوزستان، شهرستان بندرماهشهر، مدرسه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

مقدمه

از ضروریتهای زندگی هر انسانی داشتن اعتقادات و باورهای الهی است که زمینه‌ی رشد انسان را فراهم می‌کند و او را در راه رسیدن به هدف خلقت کمک می‌کند. بنابراین لازمه چنین اعتقاداتی، داشتن تربیتی مطابق با دستورات الهی است. در جامعه امروزی که فرهنگ غرب، عقاید و باورها را تحت تاثیر قرار می‌دهد و انسان را به سمت مادیگرایی سوق می‌دهد؛ این مسئله بسیار اهمیت پیدا می‌کند که روش درست زندگی کردن و تربیت صحیح به انسان معرفی شود تا از اصل وجودیت خود جدا نشود و راه زندگی حقیقی را پیدا کند. بر همین مبنا شرایط جوامع امروزی این ضرورت را ایجاد می‌کند که در مقابل الگوهای غیراخلاقی که غرب به جوامع بشریت معرفی می‌کند؛ الگوهایی الهی مطابق با فطرت انسان‌ها معرفی شود؛ الگوهایی که همه‌ی زوایای زندگی انسان را دربرگیرد و باعث رشد انسان در همه‌ی شرایط زندگی شود. خداوند با قراردادن الگوهایی الهی و کامل، شرایط تربیت دینی را برای انسان فراهم کرده است. از مهمترین الگوهای تربیتی قیام اباعبدالله الحسین (علیه السلام) است که زمینه‌ساز رشد و تربیت انسان در همه‌ی مراحل زندگی است.

پژوهشگران و نویسندگان بزرگی درباره‌ی «تربیت دینی در مکتب عاشورای حسینی»، کتاب نوشته‌اند؛ از جمله: «کتاب پیوند دو فرهنگ عاشورا و دفاع مقدس» نوشته‌ی محمدرضا سنگری در سال ۱۳۸۱، که با مقایسه‌ی ۸ سال جنگ تحمیلی با قیام عاشورا، الگوگیری رزمندگان از قیام امام حسین (علیه السلام) را به تصویر کشانده. همچنین کتاب «پیامهای عاشورا» نوشته‌ی جواد محدثی در سال ۱۳۸۳ درس‌ها و پیام‌های قیام عاشورا را از چندین جهت بررسی می‌کند (اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و...)، همچنین مقالات بسیاری در این زمینه نوشته شده است؛ از جمله: «نقش عاشورا در تربیت دینی» از علیجان کریمی در تاریخ ۱۳۸۷ که تاثیرگذاری فرهنگ عاشورا بر تربیت و زندگی انسان را بررسی می‌کند. و مقاله «تربیت دینی در سیره امام حسین (علیه السلام) در واقعه عاشورا (۲)» از رضا علی نوری در تاریخ ۱۳۸۸ که به عوامل مهم تربیتی در سیره امام حسین (علیه السلام) پرداخته است. البته باید اشاره کرد که جمع آوری مقاله حاضر به صورت کتابخانه‌ای بوده است.

این اثر به زوایای مختلفی از تربیت دینی در مکتب عاشورای حسینی پرداخته است، از جمله آثار فردی و اجتماعی و اخلاقی و همچنین اهداف تربیت دینی. سوالاتی که تحقیق در پی پاسخگویی به آن است عبارت است از: راهکارهای تربیت دینی در خانواده با رویکرد مکتب عاشورای حسینی چیست؟، اصول تربیت دینی چیست؟ اهداف تربیت دینی در قیام عاشورا چیست؟.

۱- مفهوم شناسی واژگان

۱-۱- تربیت

«تربیت» در لغت به معنای پروریدن، پروراندن. آداب و اخلاق را به کسی آموختن است (معین، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۴۳). در اصطلاح «عبارت است از انتخاب رفتار و گفتار مناسب، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت، تا بتواند استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجودی خویش به‌طور هماهنگ پرورش داده و شکوفا سازد و به سوی هدف و کمال مطلوب، به تدریج حرکت کند» (تربیت (فقه)، <https://fa.wikifeqh.ir>).

۱-۲- مکتب

«مکتب» در لغت به معنای محل کتابت، جای نوشتن. مدرسه، دبستان. پیروی از نظریه‌ای در فلسفه، هنر و غیره، مجموعه‌ی معتقدات یک استاد را که شایع شده، مکتب آن استاد گویند؛ ج، مکاتب (معین، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۱۸۰۳). و در اصطلاح، مجموعه‌ای است که در ابتدا به تفسیر انسان و جهان می پردازد و سپس بایدها و نبایدهای انسانی را مشخص و معین می‌سازد. هم نیاز انسان را به جهان بینی مرتفع می‌کند و هم یک نظام ارزشی برای زیستن و چگونه زیستن ارائه می‌دهد. در واقع مکتب مجموعه جهان بینی و ایدئولوژی یک انسان می‌باشد (آشنایی اجمالی با مفهوم مکتب (مرتبط با فرآیند تحقق اهداف انقلاب اسلامی)، <https://rahtooshe.com>).

۲- تربیت دینی

انسان، موجودی است خلاق و پویا که طبعاً به دنبال موقعیت و بالندگی در زندگی خویش است، از این رو برای شکوفا نمودن استعدادها و رسیدن به آرمان‌های خود از هیچ کوششی فروگذار نبوده و سعی می‌کند که از توانمندیهای خود به بهترین وجه استفاده کند تا به سر منزل مقصود برسد. تمام موفقیت‌های مادی و معنوی انسان در گرو اندیشه‌های دینی بارور، پویا و موثر است و همه افراد از ویژگیهای مختلفی برخوردار هستند که باعث می‌شود آنان بتوانند مهارت‌های خود را در راه جدید به کار اندازد (اخلاقی، ۱۳۸۸، ص ۱). به طور کلی برنامه‌ای که تقویت باورهای دینی و التزام عملی به احکام دین را در پی داشته باشد تربیت دینی است. ساختار تربیت دینی به گونه‌ای است که روابط فرد را با خدا، با خود و با جامعه سامان داده و به صورت متعادل درمی‌آورد (کریمی، ۱۳۸۷، ص ۲۹۱).

مکتب حیات‌بخش اسلام بهترین نوآوری را در شیوه‌ها و روش‌های تربیتی برای پیروان خودارائه داده است (اخلاقی، ۱۳۸۸، ص ۱). در تربیت الهی هدف آموزش و هدایت آدم به سوی فلاح و رستگاری است (بدیعیان، علی نوروزی، ۱۳۸۸، ص ۲۳۵).

نهضت عاشورا به عنوان یکی از برجسته‌ترین جلوه‌های سیره عملی امام حسین (علیه السلام) الگوی ارزشمندی در زمینه تربیت دینی است. هدایت و رشد انسانها در راستای تحقق حیات طیبه اهداف تربیتی دینی در واقعه عاشوراست که تحقق آنها زمینه ساز دستیابی به هدف غایی تربیت دینی یعنی قرب الهی خواهد بود. به طور قطع مهمترین نقش عاشورا و قیام اباعبدالله (علیه السلام) تربیت دینی در ابعاد مختلف و تقویت بنیان‌های مذهبی است (کریمی، ۱۳۸۷، ص ۲۹۱).

۳- اهداف تربیت دینی در قیام عاشورا

کربلا جلوه‌گاه انسان کامل است. اگر هدف آفرینش انسان و وظیفه‌ی انسان کامل این است که به تعبیر امام علی (علیه السلام)، استعدادهای فطری را شکوفا سازد، کدام صحنه را می‌شناسیم که انسان در آن شکوفاتر، بالنده‌تر، رشد یافته‌تر و فراتر از کربلا باشد. شاید به همین دلیل است که اباعبدالله (علیه السلام) در ستایش یارانش فرمود من بهتر و وفادارتر از آنان نمی‌شناسم. در تاریخ مجاهدت‌های صدر اسلام تا به امروز، فتوت و حمیت در هیچ چهره‌ای چون ابوالفضل (علیه السلام) جلوه ننموده است؛ اخلاق و روابط انسانی در هیچ حادثه‌ای چون روابط و الفت یاران عاشورا رخ ننموده است؛ عبادتی به شکوهمندی شب عاشورا و جهادی به مجاهدت و پایداری و جانفشانی اصحاب حسین (علیه السلام) و نمازی چون نماز ظهر عاشورا تجلی نکرده است. پس کربلا هیچ چیز «کم» ندارد؛ کلاس کاملی است برای انسان‌ها با همه‌ی درس‌ها و آموزه‌های بزرگ و شگفتا این کلاس در محدودترین زمین و در کوتاه‌ترین زمان شکل گرفته است (سنگری، ۱۳۸۱، ص ۲۱). از جمله مهمترین اهداف تربیتی قیام بزرگ عاشورا عبارت است از:

۱- احیای کتاب و سنت: در قیام کربلا هدف آن است که با مجاهدات عاشوراییان، دین اسلام عزت خویش را بازابد و حرمت‌های الهی دیگر بار محترم شمرده شوند و دین خدا یاری شود (محدثی، ۱۳۸۳، ص ۲۷۵). تکریم و تعظیم شعائر الهی، مایه حیات دین است (همان، ص ۲۸۱). شناخت اینکه در چه شرایطی دین در معرض زوال و نابودی یا آسیب دیدن است، و باید به دفاع از دین و نصرت حق پرداخت، اهمیت خاصی دارد. سیدالشهدا (علیه السلام)، مرگ در راه حق و احیای آن را زندگی می‌شمرد و در این راه باکی از شهادت نداشت. مرگ برای حق، در راه حق و شهادت در این راه، عزت است و انسان را شجاعت و بی‌باکی می‌بخشد (همان ص ۲۷۹ و ۲۸۰).

۲- معرفی الگوی تربیتی: در آسمان تمام نبردهای تاریخ و حتی تاریخ اسلام، هیچ نبردی به درخشش حماسه‌ی کربلا نیست. تنها یک حادثه است که همه‌ی عناصر آن از گذرگاه پالایش و صافی گذشته‌اند تا «حادثه‌ای بی نقص» و به معنای دقیق‌تر «حادثه‌ای اسوه» را رقم بزنند و برای همین امام عاشورا فرمودند: «وَلَكُمْ فِي أُسْوَةٍ و من برای شما الگویم» (همان، ص ۱۳۲). این سخن شریف بیانگر آن است که امام حسین (علیه السلام) خود را الگو در زمینه‌های مختلف تربیتی به خصوص ستیز با ظلم معرفی می‌کند، در حال که می‌دانست مخاطبانش نقض عهد کرده‌اند. بنابراین مُسَلِّم است که این الگو بودن برای کسانی که نمی‌پذیرند، بی اثر است و امام در صدد معرفی الگو برای آیندگان تا از این قیام مقدس و انسانی و الهی، الگو بردارند؛ همان‌گونه که بسیاری از مسلمانان و غیر مسلمانان با الگو گرفتن از این قیام مقدس، در برابر ستم ایستادند و به عزت و سرافرازی دست یافتند (صداقت، ۱۳۹۱، ص ۴۰). عاشورا، این پیام را می‌دهد که باید از این «الگو»، که در زمینه‌هایی همچون: شجاعت، ایثار، اخلاص، مقاومت، بصیرت، ظلم‌ستیزی، دشمن‌شناسی، فداکاری، اطاعت از پیشوا، عشق به شهادت و زندگی ابدی، سرمشق است، پیروی کرد؛ چرا که ماهیت خود نهضت عاشورا، الهام گرفته از سیره‌ی اولیاء خدا و عمل پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) و امام علی (علیه السلام) است، و به شهادت تاریخ، خود این حادثه، مهمترین الگوی مبارزات حق طلبانه بوده است (محدثی، ۱۳۸۳، ص ۲۴۷).

۳- شهیدپروری: تربیت نسلی شهادت طلب و جان‌نثار، پیام عاشورا به همه‌ی مادران است. در مورد حضرت زینب (سلام‌الله‌علیها) نیز که دو پسرش عون و محمد در کربلا به شهادت رسیدند، جلوه‌ی دیگری از شهیدپروری مادران متعهد را می‌بینیم. حضرت زینب (سلام‌الله‌علیها)، هم دختر شهید بود، هم خواهر شهید، هم مادر شهید، هم عمه شهید. صبر و مقاومت او در برابر این شهادت‌ها بود که او را «قهرمان صبر» ساخت. میراث‌داری، نگهبانی از خط و خون شهدا- حتی با حجاب خویش- تبیین اهداف و آرمان‌های شهیدان، صبر بر شهادت و بلا در راه خدا، همه و همه درس‌هایی است که بانوان ما از کربلا آموخته‌اند پیام عاشورا به بانوان، دعوت آنان به شناخت و انجام رسالت سیاسی خویش است، و پشتیبانی از مبارزه‌ی شهیدان، تلاش اجتماعی همراه با عفاف و پاکدامنی، شهیدپروری و تربیت نسلی شهادت‌طلب، تبلیغ و تبیین مرام و اهداف شهیدان، صبر بر شهادت عزیزان. همچنان که تاکنون چنین بوده است، تا آخر نیز همین درس‌ها و پیام‌ها جاودانه خواهد ماند. ان شاء الله (همان، ص ۳۱۲ تا ۳۱۴).

۴- اصول دینی تربیت

ممکن است انگیزه‌هایش رنگ ببازند، در اراده‌اش سستی و فتور ایجاد شود و گریزگاه و روزنه‌ای برای مسالمت و سازش بجوید. در کربلا شجاعت تنها در رویارویی با شمشیرها نیست؛ شجاعت بیان اعتقادات، شجاعت‌های اخلاقی و شجاعت در تصمیم‌گیری در کنار رزمندگی چشمگیر و بارز است. رجز خواندن در میدانی که هلهله و خنده، تمسخر و شماتت‌های وقیحانه، آذرخش شمشیرها و نیزه‌ها، شیهه‌ی اسبان و بارش یکریز آفتاب، امان و توان از انسان می‌گیرد کاری شجاعانه و دلاورانه است. اگر این رجزخوان، کودک یا نوجوان باشد و رجز او پشتوانه‌ای از تفکر و اندیشه و بصیرت داشته باشد شگفت‌آورتر و شکوهمندتر است و مگر نوجوان کربلا، عمروبن جناده، در یازده یا دوازده سالگی چنین رجز نخواند (همان، ص ۲۸):

امیری حسین و نعم الامیر سرور فواد البشیر النذیر (همان، ص ۲۹)

با توجه به اینکه مایه‌ی شهامت و شجاعت، در متن قیام عاشورا و در عمل و گفتار شهدای کربلا موج می‌زند، سزاوار است که این محتوا برای مردم به ویژه جوانان بیشتر تشریح شود، تا علاوه بر اشکی که بر مظلومیت شهدای کربلا و شهادت حسین بن علی (علیه السلام) می‌ریزند، از شجاعت آنان نیز درس بگیرند. یادآوری شجاعت روحی حضرت زینب (سلام الله علیه) در مواجهه با مشکلات و آن همه داغ و شهادت و نیز خطابه‌های آشین او در کوفه و دمشق در مقابل جباران زمان، بانوان ما را نیز شجاع و دلیر بار می‌آورد (محدثی، ۱۳۸۳، ص ۷۷).

۵-۳-۴- تعهد به پیمان

وفا، پایبندی به عهد و پیمانی است که با کسی می‌بندیم. نشانه‌ی صداقت و ایمان انسان و مردانگی و فتوت اوست. وفا، هم نسبت به پیمان‌هایی است که با خدا می‌بندیم، هم آنچه با دوستان قول و قرار می‌گذاریم، هم عهدی که با دشمن می‌بندیم، هم تعهدی که به صورت نذر به عهده‌ی خویش می‌گذاریم، هم پیمان و بیعتی که با امام و ولی‌امر می‌بندیم. وفای به عهد در همه‌ی این موارد، واجب است و نقض عهد و زیر پا گذاشتن خصلت‌هاست (همان، ص ۱۱۱). خداوند وفای به عهد را لازم شمرده است و از عهد، بازخواست خواهد کرد: «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا؛ و به عهد و پیمان وفا کنید، زیرا درباره‌ی پیمان بازخواست خواهد شد» (اسرا/ ۳۴؛ محدثی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۱).

با این مقدمه، وقتی به صحنه‌ی عاشورا می‌نگریم، در یک طرف مظاهر برجسته‌ای از وفا را می‌بینیم و در سوی دیگر، نمونه‌های زشتی از عهدشکنی و بی‌وفایی و نقض پیمان و بیعت و زیر پا گذاشتن تعهدات را. از نقاط ضعفی که امام حسین (علیه السلام) برای معاویه برمی‌شمرد آن است که وی هیچ یک از تعهداتی که نسبت به امام حسن مجتبی (علیه السلام) و سید شهدا (علیه

السلام) داشته است، وفا نکرد. از نقاط ضعف مهم کوفیان نیز بی وفایی بود، چه بیعتی که با مسلم بن عقیل کردند و قول یاری دادند و تنهائش گذاشتند، چه نامه‌هایی که به امام حسین (علیه السلام) نوشته، وعده‌ی نصرت و یاری دادند، ولی در وقت لازم، نه تنها به یاری امام برخواستند، بلکه در صف دشمنان او قرار گرفتند و آن نامه‌ها و عهد‌ها و امضاهای خود را زیر پا گذاشتند. در مقابل این عذر و بی وفایی، خود امام حسین (علیه السلام) اهل وفا بود، یارانش تا پای جان وفاداری نشان دادند و به بیعت و تعهد نصرتی که با امام خویش بسته بودند، پایدار ماندند (محدثی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۳ - ۱۱۱). به گوشه‌ای از آن اشاره می‌شود: روز عاشورا، وقتی امام حسین (علیه السلام) بر بالین مسلم بن عوسجه می‌آید، این آیه را می‌خواند: «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا»؛ برخی از آنان پیمانشان را به انجام رساندند و برخی از آنان انتظار می‌برند و هیچ تغییر و تبدیلی [در پیمانشان] نداده‌اند» (احزاب/ ۲۳؛ محدثی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۳). یاران امام، با آنکه امام بیعت خویش را از آنان برداشت، ولی به مقتضای وفا، در صحنه ماندند و عهد نشکستند. شهدای کربلا جان بازی در رکاب آن حضرت را وفای به عهد می‌دانستند و امضای خون بر پیمان خویش می‌زدند (محدثی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۴).

نتیجه گیری

مقاله حاضر تحت عنوان «تربیت دینی در مکتب عاشورای حسینی» به نگارش درآمده است. هدف از تربیت دینی قرار گرفتن در مسیر درست الهی و رشد است. امام حسین (علیه السلام) تمام مراحل را که انسان برای تربیت خود و دیگران لازم دارد را بصورت تدریجی ارائه می‌دهد؛ ایشان برای همه‌ی انسان‌ها با هر دیدگاه، اعتقاد و تفکری، روش‌های تربیتی متفاوتی دارد؛ همه‌ی افراد پیرو خود را به نهایت رشد و کمال می‌رساند و بهترین ویژگی‌های اخلاقی را که یک انسان برای رسیدن به قرب الهی نیاز دارد، را بیان می‌کند. نتیجه‌ی این نوع رفتار و روش تربیتی را می‌توان در اطرافیان و اصحاب ایشان مشاهده کرد؛ و ایشان را به عنوان بهترین الگو در همه زمینه‌های فردی، اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و... قرار داد. در این مقاله سعی شده به نکات مهمی که در سیره امام حسین (علیه السلام) برای خودسازی و تربیت نفس ضروری است، بیان شود مانند؛ (عدالت، شجاعت، امر به معروف و نهی از منکر، غیرت و...) تا با بکارگیری آنها انسان، زندگی سالم و رو به رشدی داشته باشد و از تأثیرات فرهنگ غرب که بر جوامع اسلامی حاکم شده است، به دور باشد. بنابراین با توجه به حجم‌های فرهنگ غربی با استفاده از ابزارهای مختلف همچون رسانه‌ها و فضاهای مجازی که در اختیار کاربران جهانی قرار داده شده تا بتوانند اندیشه‌های باطل و در

راستای آن به انکار حقایق اسلامی و دینی بپردازند لازم دانسته شد در این قسمت به پیشنهاداتی اشاره کنیم که عبارتند از:

الف) در مسائل تربیتی و آموزشی لازم است علومی کاربردی و فنی در سطح جامعه با توجه به مبانی اسلامی و مکتب اسلامی ارائه شود.

ب) در عرصه نظام تعلیم و تربیت لازم است به مسائل کمی و کیفی افراد در عرصه علم آموزی توجه بیشتری شود که در این قدم صبر، استقامت، شجاعت، توکل به خداوند متعال و غیره از آثار تربیتی خاصی است که افراد می‌توانند آن را در خود ایجاد نمایند تا به پیشرفت و رستگاری توأم با امید دست پیدا کنند.

ج) خصوصیات و ویژگی‌های اخلاقی و جایگاه آن در رشد فردی و اجتماعی افراد مورد سنجش و توجه قرار گیرد.

د) شناخت ارزشها، استعدادها و توانایی افراد مخصوصاً در مراکز تعلیم و تربیت از اموری است که لازم است توسط کارشناسان با تشکیل موسسه استعدادیابی آن هم با در نظر گرفتن مبانی اسلامی و اعتقادی و دینی.

ه) تلاش در عرصه جهاد تبیین با استفاده از ابزارهایی همچون فضاهای مجازی، رسانه‌ها با ارائه محتواهای اسلامی با توجه به مکتب و سیره اهل بیت (علیهم السلام).

فهرست منابع

✽قرآن

۱. اخلاقی، اسماعیل؛ «تربیت دینی در عصر مدرن»، پگاه حوزه، شماره ۲۵۸، ۱۳۸۸.
۲. امام حسین (علیه السلام)، اخلاص و خدا محوری، <https://hewzah.net>
۳. امام حسین (علیه السلام) و امریه معروف میدانی. <https://hawzah.net>
۴. آشنایی اجمالی با مفهوم مکتب (مرتبط با فرآیند تحقق اهداف انقلاب اسلامی)، <https://rahtooshe.com>
۵. بدیعیان، راضیه، علی نوروزی، رضا؛ «تربیت دینی در سیره امام حسین(علیه السلام) در واقعه عاشورا (۲)»، دندانپزشکی جامعه اسلامی دندانپزشکان، شماره ۴، ص ۲۴۰ - ۲۳۵، ۱۳۸۸.
۶. تربیت(فقه)، <https://fa.wikifeqh.ir>
۷. زهره کاشانی، علی اکبر؛ «اصول تربیت دینی از منظر آیات و روایات»، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۲، ص ۲۰۲ - ۱۶۹، ۱۳۸۸.
۸. سخنان امام حسین (علیه السلام) در شب عاشورا _ خبر آنلاین، <https://www.khabaronline.ir>
۹. سنگری، محمدرضا؛ آیین‌داران آفتاب، پژوهش و نگارش نو از زندگی و شهادت یاران اباعبدالله حسین (علیه السلام)، چاپ پنجم، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۹۱.
۱۰. _____؛ پیوند دو فرهنگ عاشورا و دفاع مقدس، چاپ اول، قم: انتشارات یاقوت، پژوهشکده تحقیقات اسلامی، ۱۳۸۱.
۱۱. سید بن طاووس؛ لُهوف، متن کامل و عربی همراه با قیام مختار ثقفی (مختارنامه)، (ترجمه: محمد اسکندری)، چاپ اول، قم: پور صائب، ۱۳۹۱.

۱۲. شعر مناجات امام حسین علیه السلام- (نازم حسین را که چو در خون خود تپید)- امام هشت، <https://emam8.com>.
۱۳. صداقت، محمدعارف؛ آثار تربیتی و جلوه‌های اخلاقی قیام عاشورا، چاپ اول، قم: مرکز بین‌الملل ترجمه و نشر المصطفی (صلی الله علیه و آله و سلم)، ۱۳۹۱.
۱۴. عاشورا فرصتی برای خودسازی و جامعه سازی، <https://www.payam.aftab.com>.
۱۵. فرهنگ عاشورایی در نگاه عقل و دین- پایگاه خبری رسمی بلاغ، <https://www.balagh.ir>.
۱۶. کربلا صحنه مسئولیت پذیری است، <https://blog69.kowsarblog.ir>.
۱۷. کریمی، علیجان؛ «نقش عاشورا در تربیت دینی»، ره توشه، شماره ۸۲، ص ۳۰۴ - ۲۹۱، ۱۳۸۷.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی، ج ۵، (محقق و مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی)، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.
۱۹. مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار، ج ۴۴، چاپ دوم، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۲۰. محدثی، جواد؛ پیامهای عاشورا، چاپ پنجم، قم: فراز اندیشه، ۱۳۸۳.
۲۱. مسئولیت پذیری در برابر ولی خدا مهمترین درس واقعه عاشورا، Tasnimnews.com.
۲۲. معین، محمد؛ فرهنگ معین فارسی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات ادنا، ۱۳۸۶.
۲۳. مطهری، مرتضی؛ حماسه حسینی، ج ۱، چاپ سی ام، تهران: صدرا، بی تا.
۲۴. میردامادی، باقر؛ پیام عاشورا، چاپ اول، تهران: انتشارات اندیشه مولانا، ۱۳۹۴.
۲۵. همه شهدای کربلا واقف بر مسئولیت خود بودند. <https://rasanews.ir>.
۲۶. ولایتمداری و مسئولیت پذیری ۲ ویژگی مهم حضرت ابوالفضل (ع)، <https://www.yjc.news>.